

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

MƏTNİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ İNVERSİYA

İxtisas: 5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Aygül İlham qızı Eyyubova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2026

Dissertasiya Odlar Yurdu Universitetinin Dillər kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Fikrət Fətiş oğlu Cahangirov

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
İlham Mikayıl oğlu Tahirov

filologiya elmləri doktoru, professor
Sevinc Abbasqulu qızı Məhərrəmovə

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Səbinə Əli qızı Süleymanova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Nadir Balaoğlu oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, dosent
Gülsüm İsrəfil qızı Hüseynova

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Sintaksis dilin qrammatik quruluşunun ən yüksək səviyyəsidir. Ənənəvi olaraq sintaksis qrammatikanın söz birləşmələri və cümlələri, həmçinin onların nitqdə rolunu öyrənən bölməsi kimi şərh edilir. Halbuki frazövqü vahid, abzas, mürəkkəb sintaktik bütöv, mətn və s. terminlərlə adlandırılan daha böyük sintaktik vahid də sintaksisin obyektidir. Mətn leksik, məntiqi və qrammatik əlaqənin müxtəlif tipləri ilə birləşmiş, müəyyən şəkildə təşkil olunmuş və istiqamətlənmiş informasiya ötürən nizamlı cümlələr toplusudur. *Mətn struktur-semantik vahid kimi fəaliyyət göstərən mürəkkəb bütövdür*¹. Mətnə sintaktik səviyyədə müxtəlif hadisələr baş verir. Onlardan biri də inversiyadır. İstər mətnin struktur-semantik tərəfi ilə bağlı geniş spektrli məsələlər, istərsə də sintaktik təzahürlərdən biri kimi inversiya ayrı-ayrı dillərin, istərsə də müxtəlif dillərin materialı əsasında ən müxtəlif aspektlərdən tədqiq edilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində mətnin bu aspektləri Ə.M.Cavadov,² M.M.Bayramov,³ K.Abdullayev,⁴ N.B. Məmmədli⁵ A.Y.Məmmədov,⁶ K.Ə. Mehdixanlı,⁷ F.Allahverdiyeva⁸ və başqalarının, rus dilçiliyində

¹ Левковская, Н.А. В чем различие между сверхфразовым единством и абзацем // Филологические науки. –1980, № 1, –с.75.

² Cavadov, Ə.M. Mətn və cümlədə sözlərin sırası // Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. –Bakı: –1973, № 4. –s. 47–51.

³ Bayramov, M.M. Cümlə üzvlərinin inversiyasının üslubi rolu // Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi. –Bakı: –1981. –s. 69–74.

⁴ Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. / K.M. Abdullayev. –Bakı: Maarif, –1998.

⁵ Məmmədli, N.B. Müasir Azərbaycan dilində fəllərin leksik sinonimliyi. / N.B. Məmmədli. - Bakı: Maarif, - 1991. - 112 s.

⁶ Məmmədov, A.Y. MSB-lərarası əlaqə üsulları (formal əlaqə üsulları). İnversiya // Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. –Bakı: Mütərcim, –2012. –s. 213–221.

⁷ Mehdixanlı, K.Ə. İngilis və Azərbaycan dillərində inversiya. /Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru ... dis. avtoreferatı. /–Bakı, 2018. –29 s.

⁸ Allahverdiyeva, F.M. Mürəkkəb sintaktik bütövün komponentləri arasında sintaktik əlaqə vasitələri. / Filol. üzrə fəls. dokt. ... diss. avtoreferatı. / –Bakı, 2010. –24s.

Y.A.Abaşkina,⁹ L.İ.Zilberman,¹⁰ Y.İ.Perexoda,¹¹ A.İ.Sidelsev,¹² A.İ. Soşnikov,¹³ V.Y.Şevyakova¹⁴ və başqalarının əsərlərində ayrı-ayrı dillərin, eləcə də kontrastiv və konfrontativ planda bir neçə dilin materialı əsasında müəyyən qədər öyrənilmişdir. Lakin mətnin struktur-semantik xüsusiyyətləri və mətnin struktur elementi kimi cümlədə sözə əlavə – qrammatik, emosional, üslubi, ritorik və s. mənalar və rən inversiya birlikdə və qohum olmayan dillərin materialları əsasında xüsusi tədqiqat obyektı olmamışdır. Halbuki belə tədqiqatlar dillərin struktur-semantik və sintaktik-üslubi planda tipoloji xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu baxımdan ingilis və Azərbaycan dillərində söz sırası, inversiya, mətnin struktur-semantik quruluşunun qrammatik-semantik və üslubi-funksional xüsusiyyətlərinin öyrənildiyi bu dissertasiya aktual bir mövzuya həsr edilmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı müxtəlif sistemli dillərdə inversiv cümlələrin işləndiyi orijinal bədii mətnlərdir. Tədqiqatın predmetini müxtəlif sistemli dillərdə bədii mətnin struktur-semantik təşkilinin tipoloji xüsusiyyətlərinin və bu prosesdə üslubi vasitə kimi inversiyanın oynadığı rolun müəyyənləşdirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi ingilis və Azərbaycan dillərində bədii mətnin struktur-semantik və diskursiv-praqmatik xarakteristikasını vermək, mətnin struktur-

⁹ Абашкина, Е.А. Инверсия как принцип организации текста // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, – 2013, № 9, ч.3. – с.13-16.

¹⁰ Зильберман, Л.И. Структурно-семантический анализ текста. / Л.Зилберман. – М.: Наука, – 1982. – 134 с.

¹¹ Перехода, Е.И. Стилистическая инверсия в современном английском языке // Альманах современной науки и образования. № 2-3. – Тамбов: Грамота, – 2009. – с. 133–135.

¹² Сидельцев, А.И. Информационная структура текста // Логический анализ языка. Информационная структура текстов разных жанров и эпохи. – М.: Гнозис, 2016. – с. 51–60.

¹³ Сошников, А.О. Особенности структурно-семантической организации текстов произведений Г.Ф.Лавкрафта (на материале повести «Хребты безумия») // Мир науки, культуры, образования. № 3 (88), – 2021. – с.603-607.

¹⁴ Шевякова, В.Е. К вопросу об инверсии, эмпфазе, ремовыражении // Иностранные языки в школе, № 5. – 1973. – с.62-70.

semantik strukturunda söz sırasının yerinə yetirdiyi funksiyaları, inversiya hadisəsinin tətbiq olunma halları və səbəblərini, özünü hansı dil səviyyələrində göstərdiyini və bu dillərdə tipoloji xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdir.

Bu məqsədə çatmaq üçün tədqiqatın qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulur:

- mətnin müxtəlif tip diskurslar üzrə struktur-semantik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq;

- mətnin diskursiv-praqmatik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;

- söz sırası sistemində inversiyanın yerinə yetirdiyi funksiyaları göstərmək;

- mətnin inversiya nəticəsində yaranan formal və semantik tip və modellərini müəyyən etmək;

- mətnə inversiya nəticəsində yaranan sapmaların sintaktik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq;

- inversiyanın sintaktik təbiətini və işlənmə səbəblərini müəyyənləşdirmək;

- inversiyalaşdırılmış söz sırasının xarakterik xüsusiyyətlərini göstərmək;

- inversiyanın mətnin struktur-semantik yarıslarında yerinə yetirdiyi üslubi funksiyaları müəyyənləşdirmək;

- inversiyanın cümlənin aktuallaşdırılmasında oynadığı rolu müəyyən etmək;

- ingilis və Azərbaycan mətnlərində inversiya hadisəsinin tipoloji xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq və təsnif etmək.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatda onun istiqamətlərinə uyğun olaraq təsviri, formal-struktur, struktur-semantik, semantik-koqnitiv, diskursiv analiz, kontekstual analiz, kontrastiv-tipoloji və davamlı seçmə, həmçinin introspeksiya metodlarından istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- İnversiya mətndə sözə əlavə – qrammatik, emosional, üslubi, ritorik və s. mənalar verir, ona görə də inversiyalaşdırılmış mətn ikinci mətnidir. Onun cümlələrinin quruluşu və nominativ tərkibi ikinci mətn kimi dəyişir.

- İnversiya hadisəsi mətnin həcminə, kəmiyyətinə də təsir edir, onda struktur fərqləri yaradır.

- İnversiya və transformasiyanın gedişində mətnin məzmun tərəfi presuppozisiya ilə örtülür. Bu, mətnin referentinə onu anlamaq imkanı verir.

- İnversiyaya məruz qalan mətnin pragmatik səciyyəsi mətnin performativ gücünü – mətnlə adresatın bir-birinə təsirinin intensional potensialını müəyyənləşdirir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada mətnin strukturu, məzmun və mahiyyəti, növləri, semantik modelləri, dərk edilmə xüsusiyyətləri kompleks yanaşma tətbiq edilməklə öyrənilir. Tədqiqatda ilk dəfə olaraq iki müxtəlif sistemli dillərin materialı əsasında mətnin konstitutiv xüsusiyyətləri, strukturunda edilə bilən yerdəyişmələr və bunun nəticəsində baş verən keyfiyyət və kəmiyyət dəyişiklikləri, həmçinin mətnin performativ funksiyası, mətndə intertekstual əlaqə vasitələri və kreollaşmış komponentlər müəyyənləşdirilir, müxtəlif tip diskurslarda inversiyaya məruz qalmış mətnin struktur-semantik xüsusiyyətləri, mətnə inversiyanın yaratdığı üslubi xarakter şərh edilir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatda irəli sürülən müddəalar, nəzəri fikirlər mətnin linqvistikası və diskursla bağlı araşdırmalar üçün faydalıdır.. Tədqiqat praktik baxımdan da əhəmiyyətlidir. Onun materialları filoloji istiqamətli ali təhsil müəssisələrinin tələbələri üçün ixtisas kurslarının, mühazirə materiallarının hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin ayrı-ayrı hissələri elmi seminarlarda müzakirə olunmuş, respublika və beynəlxalq miqyaslı elmi konfranslarda məruzə edilmişdir. Mövzu ilə bağlı respublikanın və xarici ölkələrin elmi jurnalları və toplularında onun məzmununu tam əhatə edən 13 məqalə və tezis nəşr edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilat. Dissertasiya Odlar Yurdu Universitetinin Dillər kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın giriş hissəsi 4 səhifə, 6 328 işarə; I fəsil 13 səhifə, 21 306 işarə; II fəsil 27 səhifə, 50 718 işarə; III fəsil 63 səhifə, 119 996 işarə; nəticə hissəsi 2 səhifə, 3 505 işarədən ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla 109 səhifə, 201 853 işarədir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, işlənmə dərəcəsi işıqlandırılır, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsədi və vəzifələri, metodları müəyyənləşdirilir, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəaları şərh edilir, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, aprobeasiyası və tətbiqi, dissertasiyanın strukturu və yerinə yetirildiyi müəssisə haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın **“Mətnin struktur-semantik aspektləri” adlanan I fəslə beş paraqraftan** ibarətdir. Bu fəsildə mətnin struktur-semantik quruluşunda söz sırasının analitik vasitə kimi çıxış edərək, cümlələr arasındakı sintaktik, semantik və üslubi əlaqələri üzə çıxarması məsələləri araşdırılır. Mətnin formal, semantik və üslubi strukturları onun mənasının quruluşunu müəyyənləşdirir və qavrayan şəxs tərəfindən dərk edilməsinə təsir göstərir. Həmçinin, mətnin informasiya strukturu məlumatın paylanmasını tənzimləyir, bu da kommunikasiya prosesinin məqsədyönlü və məntiqi olmasını təmin edir.

“Mətnin struktur-semantik quruluşunda söz sırası analitik vasitə kimi” adlanan birinci paraqrafta qeyd olunur ki, mətn sadə və mürəkkəb cümlələrin formal-qrammatik və məna-semantik birliyi, əlaqəsi ilə formalaşır. Cümləyə aid bu əlaqələr daha geniş parametrlərlə mətnə, onun komponentlərinə də aiddir. Mətn öz-lüyündə performativ xarakter kəsb edir, dildə monoloq, dialoq və söyləmlərlə gerçəkləşir. Performativ mətnlər kommunikasiya situasi-

yasında aktuallaşır. Bu baxımdan mətnin strukturu ciddi kompozisiyaya malik olmalıdır.

*Mətni təşkil edən cümlələrin komponentləri arasında əlaqə müxtəlif dillərdə müxtəlif vasitələrlə yaradılır. Onlardan biri də söz sırasıdır. Söz sırasının sabitlik və sərbəstlik əlaməti ismin hal kateqoriyası ilə birbaşa əlaqədardır. Hal kateqoriyası zəif olan və ya heç olmayan dillərdə cümlədə sözlərin sırası sabit qalmalı olur, ismin hal kateqoriyasının vəzifəsini yerinə yetirir və beləliklə, mətdə iştirak edən sözlərin arasında qrammatik əlaqələri ifadə edir*¹⁵.

Sıranın sabitlik və ya sərbəstlik dərəcəsi həmin dilin morfoloji strukturundan asılı olur. Dilin morfoloji quruluşunun zənginliyi həmin dildə söz sırasının müstəqilliyinə şərait yaradır. Morfoloji quruluşu zəif olan dillərdə isə cümlədə sözün sərbəstliyi də məhdud olur. Belə dillərdə cümlədə, mətdə sintaktik əlaqə başlıca olaraq söz sırası ilə reallaşdırılır. Məsələn, müasir ingilis dilində söz sırasının sabitliyi onu müasir Azərbaycan dilindəki söz sırasından fərqləndirir. Bu dildə söz sırası mətdə cümləni formalaşdırmaqla yanaşı, iki dominant funksiya – sintaktik-semantik və üslubi funksiyalar da yerinə yetirir. Buna mətdə mübtəda və vasitəsiz tamamlığın yerinin dəyişməsinə misal göstərmək olar. Müq. et: *I shall bring my sister with me* (Mən bacımı özümlə gətirəcəyəm) – *My sister I shall bring with me* (Bacımı mən özümlə gətirəcəyəm), *the lost hopes* – (puç olmuş ümidlər), *The hopes lost* – (ümidlər puç olmuşdur)¹⁶.

Beləliklə, hal kateqoriyasının zəif olduğu dillərdə, o cümlədən ingilis dilində mətdə onu təşkil edən cümlələrdə söz sırası analitik vasitə kimi aparıcı rol oynayır.

“Mətnin formal strukturu” adlanan ikinci paragrafda leksik vahidlərin sıralanması və mətn komponentlərinin sintaktik əlaqələndirilməsi mexanizmləri təhlil edilir. Bu təhlil kontekstində mətnin strukturundan bəhs edənlər onun abstraksiya səviyyələrinin (formal səviyyə, denotativ səviyyə və konnotativ səviyyə) üzərində

¹⁵ Musayev, O. İngilis dilinin qrammatikası. / O.Musayev. –Bakı: Maarif, –1979, – s.115.

¹⁶ Hacıyeva, M. Söz sırası analitik ifadə vasitəsi kimi // “Azərbaycan müəllimi” qəzeti. № 12, –30 mart –2012-ci il.

daha çox dayanırlar, çünki mətnin bütövlüyü də onun struktur tərəfidir. Mətnin tərkib hissəsi arasında əlaqələr həmin bütövlük daxilində öyrənilir. Bu baxımdan mətn xüsusi fərdi strukturdur.

Mətnin strukturu, obrazlı şəkildə desək, “mətnin həyatı” müəyyən elementlər çoxluğunun təşkili, yəni onların birləşmə qaydalarıdır. Mətnin quruluşunu “forma-məna-funksiya” üçlüyü xarakterizə edir. Təkcə mətnin formasını öyrənmək kifayət etmir (bu formalizmə aparardı), məna və funksiyanı da formadan ayırmaq doğru hesab edilmir¹⁷.

Mətnin strukturu dilin qaydalarına uyğun olur, yəni mətndə açıq və potensial əlaqələr olur. Bundan başqa, mətnə strukturca xətti əlaqələr – sintaqmatik münasibətlər olur. Mətnin hissələri, elementləri arasında paradiqmatik əlaqələr də özünü göstərir. Bu əlaqələr, münasibətlər çərçivəsində mətnə bir neçə model – sıra, məsələn, mübtədə–tamamlıq–xəbər, xəbər mübtədə–tamamlıq sırası yarana bilər.

Mətnin baza vasitələrindən bəhs edən əksər tədqiqatçılar bütövlük və əlaqəlilik xüsusiyyətlərini önə çəkirlər. Məsələn, İ.R.Qalperinə görə, *struktur bütövlük nitq-mətn yaradıcılığında əsas fikri nəticə olaraq integrasiya edir*¹⁸. Mətnin bütövlüyü məzmun, mahiyyət kateqoriyası kimi dərk edilməlidir, o, əlaqə prosesinin meydana gəlməsi və mətnin qavranması ilə kompleks xarakter daşıyır. Bütövlük əlaməti həm yazılı, həm də şifahi (spontan) mətnlərə xasdır. O nəinki mətnin daxili semantik məzmununu, eləcə də real daxili ekstralingvistik şəraiti mətnə uyğun şəkildə formalaşdırır. Şifahi (spontan) mətnlərdə bütövlük həm də prosodik vasitələrlə təmin edilir.

Mətnin dil işarəsi kimi intraəlaqəliliyi və ya daxili məna əlaqəsi, ekstraəlaqəliliyi və ya xarici əlaqəliliyi – yəni mətnin substansional tərəfi¹⁹, başqa bir aspektdən isə makroəlaqəlilik və ya

¹⁷ Степанов, Ю.С. Основы общего языкознания. / Ю.С.Степанова. –М.: Просвещение, –1975, –с.27.

¹⁸ Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. / И.Р.Гальперин. –М.: Наука, –1981. – с.32.

¹⁹ Мурзин, Л.Н., Штерн, А.С. Текст и его восприятие. / Л.Н.Мурзин, – Свердловск: Изд-во Уральского университета, –1991, –с.11.

qlobal əlaqəlilik, mikroəlaqəlilik və ya lokal əlaqəlilik tipləri olduğu müəyyən edilmişdir.

Makroəlaqəlilik aspektində mətn qlobal işarələrlə əhatə olunur, burada mürəkkəb dil vahidlərinin məzmun-mahiyyət, formastruktur və funksiyası əks olunur. Mikroəlaqəlilikdə isə mətni formalaşdıran münasibətlər xətti olaraq onun yuxarı səviyyəli (dərin struktur) cümlələrinə keçir²⁰.

“Mətnin semantik strukturu” adlanan üçüncü paragrafda mətnin daxili vahidlərinin iyerarxik lokal əlaqələri ilə mikromətnlərin qlobal münasibətləri dərindən və səthi əlaqəlilik müstəvisində bütövlüyü təmin edən semantik konstruksiyalar kimi əsaslandırılır. Onlar sxematik, semantik strukturlardır və hər ikisi mətnin bütövlüyünü təmin edir. *“Bütövlük əlaməti mətnin daxili əlaqələrinin dərk olunmasının nəticəsi kimi çıxış edir, bu əlaqə vasitələri mühüm baza roluna malikdir”²¹.*

Mətnin mühüm vacib vasitələrindən biri də onun struktur-semantik tərəfi ilə bağlı olan *ayırıcılıq*dir. Ayırıcılıq mətnədə bir mətnin komponentlərini başqa mətnin komponentlərindən ayırmaq funksiyası yerinə yetirir. Bu, öz növbəsində, mətnin komponentinin 3-cü funksiyası kimi görünür. Belə mətnlər ayrıca mətn deyil, *konqlomerat mətn* hesab edilir. Konqlomerat mətnlər hissə və komponentlərin nizamsız yığılmasından, birləşməsindən ibarət olur, lakin onlarda da məna xüsusiyyəti qorunub saxlanır.

Ayırıcı vasitələr üçün əsas xüsusiyyət fikrin tamamlanması – başa çatması, yaxud tamamlanmaması – başa çatmamasıdır.

Mətn semantik-fikir strukturuna görə *qapalı* xüsusiyyətə malikdir. Onun qlobal strukturu dərindən və səthi struktur ilə əhatə olunur. Dərindən struktur əsas mücərrəd strukturdur və cümlələrin semantik interpretasiyası ilə təyin edilir. O, mətnin koqnitiv-konseptual xüsusiyyəti, yəni onun qavranmasıdır.

Mətnin semantikasının müəyyən edilməsində mühüm rol *sözün valentliyi* oynayır. Sözün iki valentlik növü fərqləndirilir:

²⁰ Дейк, ван Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. / Т.А.Дейк, ван. – Благовещенск: –2000, –с.121-122.

²¹ Новиков, А. И. Семантика текста и ее формализация. / А.Н.Новиков. –М.: Наука, –1983, – с.27.

sintaktik və semantik. Sintaktik valentlik mətndə situasiyanı leksik cəhətdən müəyyənləşdirir, semantik valentlik isə mətndə sintaktik aktantların sayını təyin edir.

Semantikasının anlaşılması üçün hər bir mətn 1) məzmun və mahiyyət aydınlığına, 2) xüsusi məntiqi genişlənməyə və 3) genişlənmiş mətnin relevant mənasına malik olmalıdır²². Təhlil nəticəsində semantik münasibətlər müəyyən olunur. Çoxsəviyyəli

“məna ⇔ mətn” modeli *morfoloji*, səthi sintaktik və dərin sintaktik

səviyyələrdə təqdim olunur.

Mətnə semantik komponent sintaktik cəhətdən nişanlanmış hissələrdir. Belə mətnlər müxtəlif məlumatlarla fərqlənir və xüsusi olaraq seçilir.

Beləliklə, mətnin semantik strukturu mətnin dayaq, baza xarakteristikasıdır. O, bütövlük, əlaqəlilik və müxtəlifyönlülüyə malik olur.

“Mətnin üslubi strukturu” dördüncü paragrafda tədqiq edilir. Üslub, üslub tərzı semantik fenomen, müəyyən mənada “mətnin semantik planı”dır. Həmin plan mətnin leksik-semantik və üslubi xarakteri arasında qarşılıqlı əlaqəni əks etdirir. Mətnin ümumi strukturu isə xüsusi semantik, qrammatik, ritmik və fonetik aspektləri doğurur. Mətnin üslubi strukturu, əsasən, *ko-okkurensiya* (“eyni zamanda meydana çıxan”) vəziyyətində olur.

Kontekstual və konnotativ mətn vahidlərində üslubi komponentlər sözün mütləq üslubi rəngarəngliyini, üslubi mənalarını, müxtəlif hissələrin üslubi strukturunu, mətnlərin bir-birinə təsir imkanlarını üzə çıxarır.

Üslubi konnotasiya mətnə əlavə məna hesab edilir. O, ekspressiv-emosional qiymətləndirmə meyarlarına uyğun olan mənadır. Belə mənalar mətnə funksional rəngarənglik yaradır. Mətnin üslubi strukturunda söz sırası və inversiya mühüm yer tutur. İnversiya

²² Мочалова, А. В. Семантический анализ. / А.В.Мочалова. –Петрозаводск: ПИН, –2016. – с.5.

emosionallıq doğurur, emosional söz sırası yaradır. Mətndə üslubi söz sırası təsvir olunan hadisənin müəyyən səbəbdən doğan daxili təlaş, narahatlıq, təşviş və s. hisslər şəraitində baş verməsi nəticəsində dəyişir. Məsələn, mətndə təhlükəli vəziyyət inversiya ilə aşağıdakı kimi ifadə olunur: *Ayağa qaldırdı döyüşçüləri. Həyəcan signalı. Həyəcanla ötüşdü günlərin bir-bir. Yatmadım bəzən də səhərə qədər*²³.

Mətndə emosionallıq və ekspressivlik yarandıqda onun bəzi cümlələrində söz sırası fərqlənməyə başlayır, qeyri-normal sıra formalaşır. İnversiya nəticəsində mətnin ahəngdarlığı artır, üslubi-emosional gücü çoxalır²⁴.

Emosionallıq keyfiyyəti nəzm əsərlərində daha çox müşahidə edilir. Belə əsərlərdə inversiyanın daha çox işlənməsi ahəng, ölçü, qafiyyə, rədif və bölgü ilə bağlı olur. Buna ingilis dilindən aşağıdakı cümlələri nümunə göstərmək olar:

*He poured a second absinthe into his cup and took the cup of water the girl brought him and commenced to drip it into the cup, a little at a time*²⁵ (zaman zərfliyinin inversiyası); *At the airfield of Kiryat Shmona there was a hut where helicopter passengers, could wait, sit in comfortable rattan style chairs for their flight*²⁶ (yer zərfliyinin inversiyası).

Göründüyü kimi, nümunələrdə inversiya sırf üslubi vasitə kimi istifadə edilmişdir.

“Mətnin informasiya strukturu” adlanan beşinci paragrafda mətnin informasiya strukturu məsələsinə aydınlıq gətirilir. Mətn struktur baxımdan çoxcəhətlidir. O yalnız müəyyən bir obyekt haqqında yeni məlumatdan ibarət olan işarələr ardıcılığı deyildir, özündə həm də kommunikanta artıq məlum olan informasiya ehtiva edir. Yeni informasiyasının çoxluğu mətnin məzmunluluğunu təmin

²³ Xəzri, N. Seçilmiş əsərləri. / N.Xəzri. –Bakı: –1984. – s.62.

²⁴ Кинцель, А. В. Эмоциональность текста как основа единства его связности и цельности // Текст: структура и функционирование. Вып. 2. –Барнаул: – 1997. – с.81.

²⁵ Hemingway, E. Trade Paperback./ E.Hemingway. –New York, –1995. – p.6.

²⁶ Seymour, G. At Close Quarters. / G.Seymour. –London, Hodder & Stoughton, – 2014. – p.143.

edir. Deməli, bu strukturda mühüm yeri mətnin informativliyi tutur. İnformativlik mətnin fundamental vasitələrindən biri kimi onun ümumi əlamətini təyin edir²⁷. Mətnin informasiya strukturu kimi dil vahidlərinin mətni göndərən kommunikativ məqsədinə uyğun şəkildə təşkil edilmiş ümumi mənası başa düşülür. Bu struktur mətnin məzmunu ilə qarşılıqlı şəkildə əlaqəlidir. A.İ. Sidelseva *mətnin informasiya strukturunu qarşılıqlı əlaqə, ünsiyyət və məlumatı müxtəlif situasiyada təşkil edən vasitələr kimi izah edir*²⁸.

Mətnin informasiya strukturu inversiya ilə dəyişdirilə bilər. İnversiya mətnin müəllifinə diqqəti əsas, açar informasiyaya yönəltməyə və mətnin ekspressivliyini artırmağa imkan verir.

“Müasir dilçilikdə inversiya problemi” adlanan II fəsilə inversiyanın təkcə cümlə səviyyəsində deyil, mətnin struktur-semantik bütövlüyünü təmin edən fundamental bir vasitə kimi lingvistik xüsusiyyətləri araşdırılır. Burada söz sırasının dəyişilməsinin məlumatın aktual üzlənməsinə təsiri, onun bədii təsir imkanları və müasir dilçilik paradigmasında daşdığı yeni funksional vəzifələr təhlil olunur. Bu fəsil **üç paraqrafdan** ibarətdir.

“İnversiya mətni formalaşdırən vasitə kimi” adlanan birinci paraqrafta inversiyanın danışq prosesində güclü emosionallıq və ekspressivlik formalaşdırdığı göstərilir. Ona görə də inversiya semantik və üslubi-ekspessiv cəhətdən əhəmiyyətlidir. O, həqiqi sıradakı neytrallığı aradan qaldırır, subyektiv münasibəti qüvvətləndirir. Düz və əks sıra üslubi-semantik xüsusiyyətin həm zəifliyi, həm də qüvvətliliyi ilə seçilir²⁹.

İnversiya edilmiş üzv bir çox sintaktik hadisələrlə uyğunluq yaradır. Məsələn, o qoşulma konstruksiyalarına həm bənzəyir, həm də onlardan fərqlənir. İnversiya edilmiş üzv həmin konstruksiyalar-

²⁷ Новиков, А. И. Текст и его смысловые доминанты. / А.И.Новиков. –М.: – 2007, –с.113.

²⁸ Сидельцев, А. И. Информационная структура текста // Логический анализ языка. Информационная структура текстов разных жанров и эпохи. –М.: Гнозис, – 2016, –с.51-60.

²⁹ Kazımov, Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. / Q.Kazımov. –Bakı: Ünsiyyət. –2000, –s.169.

dan funksional imkanlarına, kommunikativ-informativ istiqamətlərinə görə də fərqlənir. Belə üzvlər həm danışığ dilində, həm də bədii əsərlərdə funksional işləkliyi genişləndirir. İnversiya cümlənin aktual-semantik üzvlənməsi ilə bağlıdır. Cümlənin semantik və qrammatik üzvlənməsi fərqləndiyi kimi, onların təsiri ilə yaranan sintaktik hadisələr də fərqlənir. Beləliklə, inversiya edilən tema və remanın hissələri bir-birinə qarışa bilər, biri digərinin daxilində “yox olur”.

İnversiya mətnin ritmik təşkili vasitəsidir. İnversiya ilə bağlı ritm bədii mətnlərdə qüvvətli təsiretmə amilidir. Ritm dil və nitq vasitələrinin ən yüksək səviyyəsidir. Ritm nitq zamanı sürətlənmə və yavaşlama, gərginlik və zəiflik, uzunluq və qısalıq, oxşarlıq və fərqlərin bir-birini müntəzəm şəkildə izləməzi, əvəz etməsidir. Mətnin ritmik təşkili sintaktik səviyyədə araşdırılır. Ritm mətnə informasiyanın ötürülməsində mühüm rol oynayır. O, mətnin qurulmasında universal prinsip hesab edilir.

Müasir ingilis dilində sözlərin mətnə inversiyası cümlənin kommunikativ tipindən, yəni, nəqli, əmr (təhrik / təşviq) və sual cümlələrinin mətndəki mövqeyindən asılı olur. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində cümlənin hər bir funksional tipi spesifik sintaktik struktura malikdir.

İngilis dilində hissi-emosional nitqdə və ya mətnə vasitəsiz tamamlıq bəzən baş üzvlərdən əvvəl – cümlənin başlanğıcında da işləyə bilər. Belə hallarda onun üzərinə məntiqi, dinamik vurğu düşür. Məsələn:

- *All these. I did* (Bunların hamısını. Mən etdim).

- *One thing. I had forgotten* (Bir şey. Mən unutmuşam).

Bədii mətnlərdə inversiyanın oynadığı üslubi rol bir çox tədqiqatların obyektı olmuşdur. Bu tədqiqatlarda müəlliflər inversiyanın mətnin təşkilində bir prinsipə çevrildiyini, struktur-semantik yarusda ritmik sistem yaratdığını, bədii mətnə ifadəlilik amili olduğunu, ekspressiv funksiya yerinə yetirdiyini konkret nümunələrə istinad edərək əsaslandırmışlar.

Mətnin struktur-semantik xüsusiyyətləri və inversiya qarşılasmasında bir mühüm məsələni də şərh etmək lazımdır. Bu, *funksional dəyər* məsələsidir. Funksional dəyər mətnə cümlə üzvlərinin üslubi-

dinamik keyfiyyətlərindən biri və inversiyanın başlıca əlamətidir. Funksional dəyər cümlə üzvlərinin mətndə oynadığı rolu təyin edir. Bu dəyəri mövqe dəyişmələri xarakterizə edir. Linqvistikada o, *transpozisiya* adlandırılır. Burada mövqe kimi sintaktik mövqələr – sintaktik transpozisiyalar nəzərdə tutulur. Subyektin, obyektin və əlamətin sintaktik mövqələri həmin parametrləri əhatə edir.

İngilis mətnlərində inversiya qrammatikadan asılı olmur, Azərbaycan dilində isə bu asılılıq bir qanunauyğun hal kimi özünü göstərir və cümlənin struktur-semantik yarusuna emosional rəng verir. Müq. et: *Gəldim ki, görün səni. We sat in the growing darkness* (Biz qatılaşan qaranlıqda oturmuşduq). *Everybody presents at the meeting*³⁰ (İclasda hər kəs iştirak edir).

İnversiya komik danışq mətnlərində ən sadə vasitələrlə gerçəkləşir. O, “sözdən obraza” doğru gedişatda reallaşır. İnversiya nəticəsində mətnin obrazlılığı, ifadəliliyi, emosionallığı daha da yüksəlir. İnversiya mətndə parodiya yaratmağa, “inversiyalaşdırılmış süjet” qurmağa imkan verir. O, mətndə, əsasən, aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- xüsusi qrammatik funksiya. Bu funksiya görə inversiya sintaktik münasibətləri – subyekt-obyekt, subyekt-predikat və atributiv münasibətləri müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunur.

- ekspressiv-üslubi funksiya. Söz sırası adətən eyni vaxtda bir neçə funksiya da yerinə yetirə bilər. Söz sırasının dəyişməsi ilə cümlədə, mətndə sözlərin əlaqəsi də dəyişir. Müq. et: *You must do it carefully* (Sən bunu **diqqətlə** etməlisən) – *You must carefully do it* (Sən **bunu** diqqətlə etməlisən). *Carefully* (diqqətlə) zərfi ikinci cümlədə *do* (etmək) feili ilə əlaqəyə girmişdir. Sıranın dəyişməsilə cümlədə aktuallaşan üzv də dəyişir.

Mətnə inversiyanın spesifikliyini səciyyələndirən bir sıra cəhətlər vardır. Adi söz sırası intonasiyanın dəyişməsilə pozula bilər. Böyük fasilə də inversiyalaşdırılmış mətni başqa şəkildə səciyyələndirir. İnversiyanın tətbiqlə mətnə və ya nitqdə üslubi və emosional rəng dəyişir. Nəticədə nitqin ifadəliliyi, emosionallığı,

³⁰ Musayev, O. İngilis dilinin qrammatikası. / O.Musayev. –Bakı: Maarif, –1979. – s.60.

təsir gücü artır. Başqa sözlə, inversiyanın üslubi funksiyası mətndə güclü effektin yaradılmasına xidmət edir.

Bu bölmədə həmçinin söz sırasının yerinə yetirdiyi funksiyalar, ingilis və Azərbaycan dillərindən nümunələr əsasında mümkün inversiya halları və inversiyanın növləri müəyyənləşdirilir.

“İnversiya sintaktik fiqur kimi və onun mətnyaratma potensialı” adlanan ikinci paragrafda inversiyanın mətnyaratıcı imkanlarının mövcud elmi ədəbiyyatda işıqlandırıldığından daha geniş spektrə malik olduğu və özünü həm tam, həm də natamam formalarda büruzə verdiyi qeyd edilir. Bu proses birbaşa müəllifin kommunikativ niyyətindən asılı olaraq reallaşır. İnversiya vasitəsilə cümlənin və bütövlükdə mətnin aktuallaşma mərkəzi dəyişir, bu da öz növbəsində informasiya yükünün (tema-rema münasibətlərinin) yenidən paylanmasına və diskursun ekspressivlik dərəcəsinin yüksəlməsinə xidmət edir.

İngilis dilində inversiya çox zaman cümlənin emosional-ekspressiv yükünü artırmaq məqsədi daşıyır. Məsələn, *“Rose, and began to speak the girl”* (Qalxdı və danışmağa başladı qız) nümunəsində mübtədanın (qız) cümlənin sonuna, yəni rematik mövqeyə keçirilməsi diqqəti hərəkətin başlanğıcına və dinamikasına yönəldir. Bu, xətti söz sırasından kənarlaşmaqla oxucunun diqqətini aktuallaşan üzv üzərində cəmləyir.

Azərbaycan dilində inversiya mətndəki gizli mənalara (implikasiyaları) üzə çıxarmaq üçün güclü vasitədir. Məsələn, dialoji mətndə bağ sahibinin qonağa verdiyi cavabı nəzərdən keçirək: *“Dərib yeyə bilərsiniz, lakin mənə elə gəlir ki, hələ yaxşı yetişməyib”*. Burada cümlə hissələrinin inversiv yerdəyişməsi vurğunu sonda gələn neqativ fakta keçirir. Bu variantda zahiri razılıq olsa da, mətndəki məntiqi vurğu “yetişməmə” faktına düşdüyü üçün dərin semantik qatda nəzakətli bir imtina və ya xəbərdarlıq ehtiva olunur.

Beləliklə, inversiya həm sintaktik səviyyədə cümlənin strukturunu tənzimləyir, həm də mətn səviyyəsində informasiyanın ötürülmə effektivliyini və pragmatik təsir gücünü formalaşdırır. O, kontekstdən asılı olaraq mətni gücləndirir, onun qrammatik-üslubi

effektini artırır və müəllif niyyətinin ən incə çalarlarını çatdırmağa imkan verir.

“İnversiyalaşmış mətnin struktur-semantik bütövlüyü və onun qurulma qanunauyğunluqları” adlanan üçüncü paragrafda inversiyalaşdırılmış mətnin struktur-semantik bütövlüyü və onun qurulma qanunauyğunluqları araşdırılır.

Bütövlük mətnin ayrılmaz xassəsi, onun kateqorial əlamətidir. Mətni mətn edən də məhz onun bu xassəsidir. Mətnin bütövlüyü özünü qrammatik və semantik əlaqələrin vəhdəti kimi, məntiqi və məna bitkinliyi kimi göstərir. Bütövlük və rabitəlilik mətnin konstruktiv əlamətləridir. Onlar mətnin məzmun və struktur mahiyyətini əks etdirir. Rabitəlilik mətnin zahiri struktur göstəriciləri, mətnin komponentlərinin formal asılılığı vasitəsilə reallaşır, bütövlük isə tematik, konseptual və modal əlaqələrdə ehtiva olunur. Deməli, mətnin bütövlüyü onun məzmununu və kommunikativ təşkilini təmin edir.

Mətn dilçiliyi sahəsindəki araşdırmalar, əsasən, iki istiqamətdə aparılır. Birinci istiqamət araşdırmalar mətnin təşkilinin ümumi qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmaq məqsədilə aparılır. Belə araşdırmaların obyektini kimi mətn-tema götürülür.

İkinci istiqamət mətn-temanın aktual reallaşması ilə bağlıdır. Bu istiqamətli araşdırmalarda tədqiqatçının qarşısında müəyyən mətn kəsiyi, müəyyən bədii, publisistik və ya elmi profilli mətn parçalarının lingvistik-üslubu statusunun müəyyənləşdirilməsi dayanır.

Mətn yalnız yazılı struktur-sintaktik bağlılığa malik vəhdət deyil, həm də məntiqi-semantik əlaqələrin məcmusudur. Mətnin sistemli təsviri onun struktur xüsusiyyətlərinin, makro və mikro-strukturunun, eləcə də məntiqi-semanik tamlığını təmin edən vahidlərin və vasitələrin müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur. Bütün bunlar mətnin struktur-semantik komponentlərinin bir-birindən ayrılmaz olduğunu göstərməyə imkan verir.

“Mətndə söz sırasının dəyişməsinin üslubi xarakteri. Mətnin qurulmasında inversiya hadisəsi” adlanan III fəsildə inversiyanın mətnyaratma imkanları geniş şəkildə təhlil olunur, inversiyanın aktual üzvlənmə və mürəkkəb sintaktik bütöv daxilindəki rolu, həmçinin modallıqla qarşılıqlı əlaqəsi və dil-nitq

hadisəsi kimi fundamental xüsusiyyətləri araşdırılır. Bu fəsil altı paraqraftan ibarətdir.

“İnversiya mətnin yenidən təşkili vasitəsi kimi” adlanan birinci paraqrafta inversiyanın cümlə səviyyəsindən çıxaraq bütöv mətnin struktur-semantik quruluşunu necə yenidən formalaşdırdığı və informasiya yükünün mətn daxilində funksional şəkildə paylanması mexanizmləri araşdırılır. K.Abdullayevin yazdığı kimi, *mətnyaradıcı amillərə söz sırasının pozulması, yəni inversiya, sintaktik paralelizm, əksinə söz sırası, yəni xiazmu kimi amilləri aid etmək olar. Mətnə əlaqə vasitəsi rolunu oynayan inversiya söz sırasının elə dəyişməsinə həyata keçirir ki, müəyyən ümumi üzv bütün mətnin əvvəlində deyil, mətn komponentlərinin arasında işlənir. Burada əsas məqsəd o olur ki, ümumi üzvün orta mövqedə işlənməsi ilə, yəni həm özündən əvvəlki, həm də özündən sonrakı komponentlərə aid olmaları ilə bu komponentlərin bir-birinə daha möhkəm bağlanması əldə edilsin*³¹.

Inversiyanın nəticəsi olan dəyişikliklər mətnə yeni modellər verir, bəzən də mövcud modelin funksional variantını yaradır. Hər bir yeni strukturun yaranması onunla bağlı olan strukturların funksiyasının az və ya çox dərəcədə dəyişməsi (inversiya modeli) ilə nəticələnir.

Üçüncü fəslin ikinci paraqrafı **“İnversiya və aktual (semantik) üzvlənmə”** adlanır. Qeyd edilir ki, inversiya cümlənin sintaktik düzümünü nəzərə cəpə qədər dəyişdirir, ilkin söz sırası ilə ziddiyyət yaradır. Bununla da cümlənin bu və ya digər üzvü aktuallaşdırılır.

Qrammatik üzvlənmənin struktur modelləri cümlənin aktual üzvlənməsinin köməyi ilə fərqli mənalar yarada bilər. Müq.ət: *Böyük bibim aldığı qara kağızı sinəsinə basıb, gecə-gündüz ağlayırdı*³². - *Aldığı qara kağızı sinəsinə basıb, böyük bibim gecə-gündüz ağlayırdı* – *Gecə-gündüz aldığı qara kağızı sinəsinə basıb, böyük bibim ağlayırdı*. Bu mövqe dəyişməsi inversiyanın funksional variativliyi hesab

³¹ Abdulla, K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. / K.Abdulla. –Bakı: MTM-Innovation, –2016, –s.296.

³² İldırımoglu, Ə. Seçilmiş əsərləri. / Ə.İldırımoglu.–Bakı: Şərq-Qərb, –2019. – s.122

edilir. Belə üzvlənmə məntiqi vurğu və inversiya anlayışlarına uyğun gəlir.

Inversiya nəticəsində söyləmin elementləri iki yerə ayrılır. Tema və rema aktual üzvlənmənin göstəricisi kimi çıxış edir. Məsələn, *Heyvanlar tövlədədir* cümləsində *heyvanlar* tema, *tövlədədir* isə rema – verilən yeni informasiyadır. Bunu həmin cümləyə verilə bilən sual ilə də dəqiqləşdirmək olar: *Heyvanlar haradadır?*

Göründüyü kimi, cümlənin aktual üzvlənməsində komponentlər kommunikativ səviyyədə tema və rema hissələrinə ayrılır. Cümlənin əks sıralanma və ya inversiya ilə reallaşdırılan aktual üzvlənməsində remanın ön plana çıxarılması, temanın isə arxa plana keçirilməsi repressiv, subyektiv, emfatik səciyyə daşıyır.

Inversiyaya geniş imkan verən ismin hal kateqoriyasının olduğu aqlütinativ-sintetik Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, flektiv, lakin analitik tipologiyalı ingilis dilində mübtəda və xəbərin inversiya imkanları xeyli məhduddur. Bunu ingilis dilindən gətirilmiş aşağıdakı nümunə də aydın göstərir: *Suddenly the telephone rang at the end the corridor*³³ (Birdən koridorun sonunda telefon zəng çaldı).

Azərbaycan dilində söz sırası qrammatik-semantik və üslubi vəzifələr yerinə yetirir. Buna görə də söz sırasının qrammatik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, üslubi-semantik cəhətlərindən də bəhs etmək doğru olardı. Bir sözlə, Azərbaycan dilində söz sırası cümlələrin qurulmasında, mətnin təşkilində mühüm rol oynayır. İngilis dilində də söz sırası iki funksiya – sintaktik-semantik və üslubi funksiya yerinə yetirir.

Mətnə inversiya emfazanın bir tipi kimi çıxış edir. O, cümlələr arasında sıx məntiqi əlaqə yaradır, onlara dinamiklik verir. Poetik mətnlərdə inversiya ritm funksiyası da yerinə yetirir.

Aktual üzvlənmə məsələsi suprasintaktik səviyyənin problemi. Suprasintaktik baxımdan danışan və dinləyən üçün daha vacib olan, maraq kəsb edən fikirlər cümlənin əvvəlində (prepozisiyada) verilir, ikinci dərəcəli fikirlər isə cümlənin sonuna

³³ Galsworthy, J. End of the Chapter. / J.Galsworthy. Oxford University Press, – 2004. – p.38.

keçirilir. Lakin bu heç də həmişə belə olmur. Belə bir fikir də vardır ki, normalaşmış nitqdə əvvəlcə söyləmin çıxış nöqtəsi, ondan sonra isə əsas fikir verilir. Bu iki fərqli nəzəriyyənin əsasında aktual üzvlənmə amili durur.

Söyləmin sıralanmasında paradiqmatik və sintaqmatik münasibətlər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə yaradır. Paradiqmatik əlaqəni semantik əlaqə və prosodiya yaradır. Söyləmlər arasındakı fərq mətndə gerçəkləşən ümumi fikrin hər bir cümlədəki semantik ölçüsü, tutumu ilə bağlıdır. Hər paradiqmaya daxil olan söyləmlər sintaqmatik münasibətlərinə görə digərlərindən seçilir. Uyğun paradiqmadakı söyləmin sintaqmatik münasibətlərini əvvəlcədən, ümumiləşdirilmiş şəkildə müəyyənləşdirmək mümkündür. Söyləmin paradiqmatik üzvləri yerini dəyişdikdə sıralanma pozulur. Deməli, söyləmlər arasındakı paradiqmatik əlaqə ilk növbədə mətni təşkil edən cümlələr arasındakı əlaqədən asılı olur. Belə paradiqmatik sıra məkan, zaman məzmunlu söyləmlərdə özünü göstərir.

“İnversiya və mürəkkəb sintaktik bütöv” adlanan üçüncü paraqrafda qeyd olunur ki, bir neçə cümlənin məna və sintaktik cəhətdən vəhdətini təşkil edən MSB (mürəkkəb sintaktik bütöv) müstəqil struktur-semantik vahid kimi spesifik əlamətlərə malikdir.

MSB-nin formalaşmasında bir sıra formal əlaqə üsulları iştirak edir: “prosodik elementlər (intonasiya, vurğu və s.), morfoloji təkrarlar (cins, zaman, hal kateqoriyası əlamətlərinin təkrarı); leksik təkrarlar (sözlərin tam, natamam, yəni müxtəlif grammatik formalarda olan təkrarı və sıfır təkrar); sintaktik təkrarlar (söz sırasının tam və natamam təkrarı, xiazm və s.); grammatik vasitələr (bağlayıcılar, qüvvətləndirici ədatlar, deyktik elementlər, müxtəlif tipli əvəzliliklər, zərflər və s.)”³⁴. MSB-nin üç – başlanğıc və ya ümumi məlumat, orta və ya inkişaf, son və ya nəticə mərhələləri vardır. Bu mərhələlər inversiyalaşdırılmış cümlələrin iştirakı ilə reallaşır. Mətnə inversiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, mətnin ikinci hissəsində söz sırası birinci hissəyə nisbətən dəyişir və üzvlər arasında məna əlaqəsi normallaşır. İnversiyanın başlanğıc, orta və

³⁴ Məmmədov, A.Y. Mətn yaradılmasında formal əlaqə vasitələri sistemi. /Filologiya elmləri doktoru ... dis. avtoreferatı. /–Bakı, 2003, – s.12.

sonda olması MSB-nin daxilində paylanan ünsürlərinin mənə və məzmununu heç bir şəkildə dəyişdirə bilmir. Bunu ingilis dilindən gətirilmiş aşağıdakı nümunədə də izləmək olar: *Had I more money, I would have bought a much better present. Should you need anything, feel free to tell me*³⁵ (Daha çox pulum olsa idi, daha yaxşı hədiyyə alardım. Bir şeyə ehtiyacınız olsa, çəkinmədən mənə deyə bilərsiniz).

İnversiya edilmiş üzv mətnin müəyyən komponentlərilə əlaqəni saxlayır. Beləliklə, inversiya mətnin komponentlərini bir-birinə bağlayan vasitə kimi də çıxış edir.

Sintaktik (qrammatik) inversiya ingilis dilində söz yerdəyişməsinin bütöv sistem modelidir. İnversiya edilmiş belə söz sırası normal sıra kimi dominantlıq təşkil edir. Bu baxımdan diqqəti tamamlıq-determinantların MSB-də tutduğu mövqe cəlb edir: *Hallo! Here come two lovers* (Ey! Budur iki sevgili gəlir). K.Abdullayev bu kimi halları belə səciyyələndirir: “Mətnin başlanğıc hissəsində mövzu açılır, bu açılışda həmin hissəyə aid olan sintaktik vahidlərdə əksər vəziyyətdə əvəzliliklər və ya digər qrammatik vasitələrdən istifadə olunur, yəni onların varlığı hiss edilmir. Mətnin orta hissəsi başlanğıcda verilənlərin ümumi mənasının açılmasını təmin edir, son hissə isə mövzunun konkretləşdiyi hissə sayılır. Bu hissədə mənə ümumiləşdirilərək yekunlaşır. Hər iki halda mətnin orta hissəsi onun başlıca informasiya daşıyıcısı olur”³⁶.

Sintetik quruluşlu Azərbaycan dilində cümlələrin qurulmasında intonasiya və vurğu da mühüm rol oynayır. “Mətni təşkil edən cümlənin bu və ya digər üzvünün aktuallaşdırılması ilə əlaqədar söz sırası dəyişdirilir, yəni inversiya edilir. İnversiya zamanı məntiqi vurğu cümlədə xəbərdən əvvəlki üzvün üzərinə düşür”³⁷.

Analitik quruluşlu ingilis dilində isə söz sırası köməkçi sözlər, intonasiya, əvəzliliklər, artikkelər və başqa vasitələrin köməyiylə gerçəkləşir. Söz sırasının dəyişdirilməsi, yəni inversiya aktual-

³⁵ Mansfield, K. The Lady's Mail./ K.Mansfield. –M., –1980. – p.96.

³⁶ Абдуллаев, К.М. Синтаксический параллелизм (на материале огузского памятника «Книга моего деда Коркута»). /Автореф. дис. ... канд. филол. н. /– М., 1976, –с.38.

³⁷ Cavadov, Ə.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası. / Ə.M.Cavadov. –Bakı: Elm, –1977, –s.10.

laşdırıcı vasitə kimi çıxış edir. Məsələn, *There is some noise outside* 'Bayırda səs-küy vardır'; *There are several mistakes in your translation* 'Sizin tərcümənizdə bir neçə səhv vardır' cümlələrində aktualizator rolunu söz sırası oynayır.

Inversiya MSB-nin müxtəlif mövqelərində edilə bilər. Məsələn, ingilis dilindən aşağıdakı nümunədə inversiya vasitəsilə nitqdən sonra edilmişdir: *"How are you?" said Winnie-the-Pooh. Eeyore shook his head from side to side. "Not very how", he said.* ("Necəsən?" - Vinni Puh dedi. İyor başını o tərəf-bu tərəfə yellədi. "O qədər də necə deyil", - dedi).

MSB-də söz sırasının dəyişməsi sintaktik münasibətin də dəyişməsinə səbəb olur. Müq. et: *When a man wants to kill a tiger he calls it sport* (Bir adam pələngi öldürmək istəyəndə onu idman adlandırır) – *When a tiger wants to kill it is man it is ferocity* (Pələng insanı öldürmək istəyəndə isə bu, vəhşilikdir).

Beləliklə, inversiya MSB-də aktuallaşan üzvü əlavə olaraq vurğu altına salır, mətnə polipredikativ münasibətlər qurur, söyləmə səviyyəsində böyük fraza vahidlərini bir-biri ilə əlaqələndirir.

"İnversiya mətnin ritmik təşkili vasitəsi kimi" adlanan dördüncü paragrafda vurğulanır ki, söz sırası nitqin ritmik-melodik axını, fasilə və vurğu kimi fonetik amillərlə tənzimlənərək, mətnə ifadə olunan fikrin düzgün və effektiv dərk edilməsini təmin edir. Sintaktik qaydaların pozulması mətnin strukturunu canlı danışiq dilinin strukturuna yaxınlaşdırır. Mətnin ritmik təşkilində inversiya bir vasitə kimi çıxış edir və mətnə arqument funksiyası yerinə yetirir. O. mətnin struktur-semantik aspektləri ilə bağlıdır və onlara öz təsirini göstərir. Əlbəttə, mətnin formalaşdırılmasının spesifik qanunauyğunluqları vardır və inversiya da bu qanunauyğunluqlar çərçivəsində həm semantik, həm də struktur cəhətlər nəzərə alınmaqla aparılır. İstər inversiya edilmiş, istərsə də inversiya edilməmiş mətnlər ardıcıl sıralanan cümlələrin semantik proqressiyası üzərində qurulur.

Mətnin üslubiyyəti mətni üslubun tələbinə və ünsiyyət sferasına uyğun olaraq üslubi aspektdə öyrənir. Buraya ilk növbədə mətnin müxtəlif ifadə imkanları aid edilir.

Mətnin üslubiyyatı yalnız struktur-qrammatik aspektləri deyil, həm də mühüm funksional aspektləri nəzərdə tutur. Mətnə dil vahidlərinin funksional qanunauyğunluqları onun bütün səviyyələrində müxtəlif qarşılıqlı əlaqə sferalarını əhatə edir. Əsas məsələ mətnin, nitqin sistemliliyi, onun təşkilidir. Burada mətn vahidləri, mətnin janrı, kompozisiyası və s. nəzərdə tutulur.

Məlum olduğu kimi, mətnə rəngarəng üslubi fiqurlar xüsusi sintaktik quruluş yaradır, onu obrazlı, ifadəli edir. Bu fiqurlar konstruktiv və destruktiv olur. Konstruktiv fiqurlar mətnin sintaktik strukturunu balanslaşdırır, destruktiv fiqurlar isə bu strukturu dağıdır. Mətnə, əsasən, 13 üslubi fiqurdan istifadə edildiyi müəyyənləşdirilmişdir: anafora, epifora, paralelizm (ritorika), antiteza, qradasiya, inversiya, ellipsis, oksimoron, fikrin (sözün) yarımçıq qoyulması, ritorik sual (ritorik vasitələr; metafora və təkrar, ritorik sahə, əsas ritorik parametrlər), ritorik nida, çoxbağlayıcılıq və ya polisindeton, bağlayıcısızlıq və ya asindeton³⁸.

Hər bir mətn nitq məhsuludur və bu məhsulun kompleks ölçüləri vardır. Həmin ölçülərə 1) mətnin əlamətinin informasiya-strukturu, 2) mətnin əlamətinin tonallığı (üslubi keyfiyyətləri) aid edilir. Mətnin tonal (üslubi) xüsusiyyətləri 1) nitq mədəniyyəti, 2) nitqin düzgünlüyü və 3) nitqin təmizliyini əhatə edir. Tonallıq (tonun yüksəkliyi) əlamətinin müəyyənləşdirilməsi nitqdən düzgün istifadə edilib-edilməməsi haqqında da fikir yürütməyə imkan verir.

Söz sırası ədəbi dilin normalarına uyğun olaraq obyektiv və subyektiv olur. Obyektiv sıra cümlə üzvlərinin normal düzülüşdür. Subyektiv sıra isə inversiyanın tətbiq edildiyi sıradır. O, cümlənin, mətnin məzmununa emosionallıq gətirir. Bu zaman inversiya sintaktik strukturda yeni sintaktik-poetik funksiya yerinə yetirir. Bunu Azərbaycan dilindən nümunədə aydın görmək olar: *Çağlamaq istəyirəm dağda şlalə kimi, Səpilmək istəyirəm çöllərə lalə kimi, Şığışmaq istəyirəm başsız küləklər kimi, Bəslənmək istəyirəm bütün ürəklərdə mən*³⁹.

³⁸ Одинцов, В. В. Стилистика текста. / В.Одинцов. –М.: Наука, –1980, –с.204.

³⁹ Vahabzadə, B. Seçilmiş əsərləri.[İki cildə]. / B.Vahabzadə. II cild. Poemalar. – Bakı: Öndər, –2004. – s.32.

İngilis və Azərbaycan dillərindən nümunələrin təhlili göstərir ki, inversiya Azərbaycan dilində, əsasən, üslubi funksiya, ingilis dilində isə semantik-sintaktik funksiya yerinə yetirir, mətnin ritmik təşkili üçün istifadə edilir. Bu, həmin dillərin morfoloji strukturundan irəli gəlir.

Bu bölmədə həmçinin inversiya ilə reallaşan aktuallaşmada eksplisit və implisit vasitələrdən istifadə, inversiya nəticəsində mətnin müxtəlif variantlarının yaranması kimi məsələlər də şərh edilir.

“Modallıq inversiya və aktual üzvlənmə vasitəsi kimi” adlanan beşinci paragrafda modallıq — müxtəlif qrammatik və leksik vasitələrlə söyləmin gerçəkliyə münasibətini, həmçinin müəllifin ifadə olunan fikrin məzmununa baxışını əks etdirən funksional-semantik kateqoriya kimi şərh edilir. O, təsdiq, inkar, əmr, arzu, istək, fərziyyə, reallıq, qeyri-reallıq, təhrik, təşviq və s. mənalara malik ola bilər. Modallıq həm cümlənin, həm də mətnin kvintessensiyasıdır. O, mətnin mühüm təşkilədiçi vasitələrindən biri kimi çıxış edir. Modallıq göstəriciləri cümlədə sözlərin, məndə cümlələrin sıralanmasında və aktual üzvlənmədə mühüm vasitə kimi çıxış edir. Mətnin cümlələri arasında modal sözlərin semantikasına uyğun gələn əlaqələr olur. Modal sözlər çox zaman inversiya qaydasında cümlənin əvvəlinə çıxarılır. Məsələn: *May be the desert spoiled Madox. There may be something about the dock strike in Madras* (Ola bilər ki, Madoksu səhra korlayıb. Mədrəsdə dokerlərin tətili haqqında nəşə ola bilər). *Accept that once, of course* (Bunu, əlbəttə, bir dəfə qəbul edin)⁴⁰. *Ailə üzvlərinin bir qismi maşınların kabinəsində, qalanları isə maşının yük yerinə yığılmış əşyaların üstündə özlərinə yer edib oturacaqdılar. Nəhayət, gəldi maşınlar, əşyaları maşına yığmağa başladılar*⁴¹.

Modal sözlər cümlədə müxtəlif sintaktik mövqələrdə – onun əvvəlində, daxilində və sonunda, dialoqlarda, sintaktik bütövlərdə işlənə bilər və müxtəlif modal münasibətlər, üslubi mənə çaraları

⁴⁰ Wough, E. Prose. Memories. Essays. / E.Prose. –Moscow: Progress Publishers, – 1980. – p.125.

⁴¹ Qarayev, S. “N”sayılı qəhrəmanlıq. Tarixi roman. / S.Qarayev.– Bakı: – 2022. - s. 234.

yaradır. Məsələn, ingilis dilində *there* zərfi ilə başlanan və modal sözün olduğu cümlələr bir qayda olaraq inversiya edilmiş cümlələrdir: *She looked out and there was Ramela, walking along the street*⁴² (O boylandı və küçə ilə gedən Ramelanı gördü).

İngilis dilində *can, may, must, need* modal feilləri başqa feillərdən fərqli olaraq, sual cümlələrində işləndikdə inversiyaya səbəb olur. Məsələn: *Can you do it* (Siz bunu edə bilərsinizmi?), *May I open the window?* (Pəncərəni aç bilərsinizmi?), *Must I translate this text?* (Mən bu mətni tərcümə etməliyəmmi?)

Inversiya cümlə üzvlərinin hər birinə, o cümlədən ismi söz birləşməsinin komponentlərinə də aid ola bilər. Təyinin təyin olunan sözdən, mübtəda və tamamlığın xəbərdən, zərflərlərin xəbərdən sonra, təyini söz birləşmələrində ikinci tərəfin birinci tərəfdən əvvəl işlənməsini həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində tez-tez görmək olar. Normativ sıralanma: *Turqut 17 il idi ki, Reyhanın səsini eşitmirdi, onu görməyə qorxurdu*⁴³.

Sıralanmanın pozulması: *Restoranda neon işıqlarının altında o, bu qadının simasını doğru-düzgün görməmişdi; Hamıyla görüşüb-öpusəndən sonra, içəri keçdi Turqut; Çox ləyaqətli insandır Reyhan*⁴⁴.

Beləliklə, “inversiya+modal söz” modeli mətn daxili bağlılığı təmin etməklə mətn yaradıcı vasitə kimi çıxış edir. O, mətn yaradıcılığının ən məhsuldar modellərindən biri kimi universal xarakter daşıyır.

“**İnversiya dil-nitq hadisəsi kimi**” adlanan altıncı paraqrafda qeyd olunur ki, tədqiqatlarda inversiya istər dildə, istərsə də nitqdə, əsasən, sözlərin əks sıralanması kimi şərh edilir. Lakin əks sıralanma inversiyanın yalnız bir növü olub, konkret dil üçün neytral və normativ qəbul edilən ardıcılığın pozulmasıdır. Neytral sıralanma cümlədə hər söz üçün konkret yer müəyyənləşdirir və onlara konnotativ mənalar bildirməyə imkan vermir. İnversiya isə dildə və nitqdə sözə əlavə – ekspressiv, qrammatik, üslubi, ritorik, fərqləndirici mənə verməyə xidmət edir. Danışan öz nitqində inversiyadan, əsasən,

⁴² Maugham, S. Atheneum./ S.Maugham. –New York, –1966. – p.44.

⁴³ Məmmədli, N.Ə. Mənə bir nağıl danış //Ədəbiyyat qəzeti. –27 fevral –2021-ci il.

⁴⁴Yenə orada.

fikrinin ən əhəmiyyətli komponentini ayıraraq fərqləndirmək üçün, remanın əsas elementi kimi istifadə edir. Lakin qüsurlu nitqdə sözlərin sıralanmasının pozulmasını məqsədli inversiyadan fərqləndirmək lazımdır.

Nitqdə inversiya hadisəsinin müxtəlifliyi dilin daxili quruluşu ilə bağlıdır. Bu və ya digər cümlə üzvünün inversiyasının müxtəlifliyi dilin normalarının ümumi mənanın saxlanması, cümlənin anomal qavranmaması şərtlə pozula bilmə imkanlarından asılıdır. Sintetik dillərdə bu imkanlar daha geniş, analitik dillərdə isə cümlə üzvlərinin qrammatik əlaqə vasitələrinin məhdudluğu səbəbindən daha azdır.

Araşdırılmış dillərin materiaları göstərir ki, ritorik fiqurlar sistemində inversiya başqa fiqurlarla müqayisədə daha çox tətbiq edilir. Ritorik fiqurlar sistemində inversiyadan cavab danışana bəlli olduğu hallarda istifadə edilir. O, formaca sual, mənacə isə təsdiq və ya inkar hökmlərini inversiyalaşdırılmış şəkildə ifadə edir. Ritorik sualdan ibarət inversiyalaşdırılmış cümlələrdə məqsəd qəti hökmü emosional-ekspressiv məqamla birləşdirməkdir. Məsələn: *Bərabər olduğunuz adamla bəzi fikirləriniz üst-üstə düşməyə bilərmi? Hər hansı mövzuda fərqli düşünə, ayrı-ayrı fikirlərdə ola bilərsinizmi?*⁴⁵

İnversiya bədii əsərdə struktur-qrammatik və üslubi funksiya yerinə yetirir. Məlumdur ki, üslubi vasitələr, üslubi fiqurlar mətdə emosional-bölgücü, xarakteroloji, leytmotiv funksiyaları detalladır, təfərrüat yaradır. İnversiya da bir üslubi fiqur kimi ifadəlilik, emosionallıq vasitəsidir. Mətdə üslubi inversiya qrammatikləşmiş sintaktik fiqurdur.

Söz sırasında inversiya dialoq mətnlərinin üslubi şəraiti ilə birbaşa əlaqəyə imkan verir. Nitq bu vasitə ilə daha asan gerçəkləşir və mənimsənir. O, dialoq nitqi üçün daha xarakterikdir. Dialoqun sintaktik təbiəti onun kommunikativ funksiyası ilə bilavsiyə bağlıdır. İnteraktiv forma olduğundan dialoqda inversiyalaşdırılmış cümlələrdən çox istifadə olunur. İnversiyalı söz sırası danışmaq dili üçün də xarakterikdir. Bu hadisədə fikrin ən önəmli komponentini ayrılıb fərqləndirilir.

⁴⁵ Elsevər, S. Sevgi nədir? // Ədəbiyyat qəzeti, –3 aprel– 2021-ci il.

Söz sırası inversiyanın simmetrik-asimmetrik sintaktik fiqur kimi məndə oynadığı rolu müəyyənləşdirməyə imkan verir. Beləliklə, inversiya həm dil, həm də nitq hadisəsidir.

Tədqiqat aşağıdakı **nəticələrə** gəlməyə imkan verir:

1. Mətn dilin mövcudluğunun əsas əlaməti kimi spesifik struktur-semantik tutumu ilə səciyyələnən, möhkəm daxili struktur əlaqələrə malik olan müxtəlif hadisələrin birliyi. O, struktur-semantik cəhətdən koherentlik, koheziya, integrasiya kimi əlaqə vasitələri, tematik, konseptual və modal vahidlər hesabına formalaşır. Onun bütövlüyü özünü yalnız məna hadisəsi kimi deyil, həm də formal-struktur, kommunikativ-funksional planda göstərir.

2. Mətnin informasiya strukturu dil vahidlərinin mətni göndərənin kommunikativ məqsədinə uyğun şəkildə təşkil edilmiş ümumi mənasıdır. Bu struktur mətnin məzmunu ilə qarşılıqlı şəkildə əlaqəlidir. Mətnin informasiya-strukturu onun 1) məntiqiliyini, 2) əlaqəliliyi və bütövlüyünü, 3) dəqiqliyini və 4) aydınlığını nəzərdə tutur. Bütövlük və əlaqəlilik mətnin konstruktiv əlamətidir. Mətnin struktur bütövlüyü mövzu, zaman, məkan, hərəkət və s. amillərlə təmin olunur.

3. Mətnin qurulmasının başlıca şərti onun komponentlərinin struktur-semantik baxımdan bir-biri ilə əlaqələndirilməsidir, yəni məndə əlaqə vasitələri onun komponentləri arasında yalnız formal planda deyil, həm də məzmun planında özünü göstərir. Vahid semantik sahədə bərqərar olan bu əlaqələr arasında mühüm rolu mətnin açar – dayaq sözü oynayır.

4. İnversiya mətnyaradıcı amil kimi çıxış edərək mətnin informasiya strukturunu dəyişdirir. O, mətnin müəllifinə diqqəti əsas, açar informasiyaya yönəltməyə və mətnin ekspressivliyini, emosionallığını artırmağa imkan verir.

5. İnversiya nəticəsində mətn başqa şəkllə salınır, kökündən dəyişdirilir, yenidən təşkil edilir, onun özünəməxsus struktur-semantik xüsusiyyətləri, adaptasiya olunmuş yeni variantı yaranır.

6. İnversiya mətnin struktur-semantik tərəfinə birbaşa təsir göstərir. O, mətnin formalaşmasında qrammatik, üslubi funksiya yerinə yetirir, cümlədə əlaqələrin yaranmasına, komponentlərin bir-biri ilə qrammatik əlaqəsinə kömək edir, eyni zamanda məndə

emosionallıq yaradır.

7. İnversiyanın linqvistik mahiyyəti, üslubi inversiyanın əsas tipləri mürəkkəb sintaktik bütövdə müəyyənləşir.

8. İnversiya mətnin struktur-semantik yarusunda tipik üslubi hadisə kimi özünü göstərir. Bu zaman fikrin ən önəmli komponenti ayrılıb fərqləndirilir.

9. İnversiya nəticəsində əvvəlki normal söz sırası, obyektiv sıra subyektiv sıra ilə əvəzlənir və mətdə yeni tema-rema münasibətləri yaranır. Mətnin məzmun planı onun teması ilə bağlıdır.

10. Baş üzvlərin inversiyası mətnin cümlələrinin emotiv təsirini artırır. Nəticədə aktual üzvlənmədə tema və rema bir-birilə əvəzlənir, mübtədə rema, xəbər tema rolunu yerinə yetirir.

11. Mətdə modal sözlər aktuallaşma vasitəsi kimi iştirak edir. Mətnin cümlələri arasında modal sözlərin semantikasına uyğun gələn əlaqələr olur. Modal sözlər çox zaman inversiya qaydasında cümlənin əvvəlinə çıxarılır.

12. Şifahi nitqdə sözlər başlıca olaraq assosiativ birləşmə prinsipi əsasında sıralanır. Danışanın şüurunda yapranan fikir və anlayışların nitqdə ifadə ardıcılığı bu prinsipə uyğun olaraq müəyyənləşir.

13. Şifahi nitqdə söz sırası yazılı mətdən fərqli olaraq daha sərbəst olduğundan inversiya da daha çox şifahi nitqdə müşahidə edilir. İnversiya məhsuldar sintaktik fiqur kimi ən çox dialoqlarda tətbiq edilir. Söz sırası inversiyanın simmetrik-asimmetrik sintaktik fiqur kimi mətdə oynadığı rolunu müəyyənləşdirməyə imkan verir.

14. İngilis dilində cümlədə əsas söz sırası “mübtədə-xəbər-tamamlıq” modeli, Azərbaycan dilində isə “mübtədə-ikinci dərəcəli cümlə üzvləri-xəbər” sxemi üzrə qurulur. Cümlə üzvlərinin hər hansı birinin aktuallaşdırılması üçün həmin üzv aktual mövqeyə inversiya edilir.

15. İnversiya imkanları flektiv-analitik dil kimi cümlədə sözlər arasında əlaqənin köməkçi sözlər, söz sırası, intonasiya kimi vasitələrlə yaradıldığı ingilis dilində daha məhdud, aqlütinativ-sintetik dil kimi cümlədə sözlər arasında əlaqənin, əsasən, qrammatik vasitələrlə yaradıldığı Azərbaycan dilində isə daha genişdir.

Tədqiqat işinin əsas müddəaları öz əksini müəllifin çap olunmuş aşağıdakı məqalə və tezislərində tapmışdır:

1. Mətnin struktur-semantik xüsusiyyətləri və inversiya müasir dilçiliyin ümumnəzəri problemlərindən biri kimi // – Bakı: Azərbaycanda xarici dillər. Elmi metodik və ictimai-publisistik jurnal, –2019. № 1, – s.118-121.

2. İnversiyanın mətndə funksional vasitələri // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2019. – s.58-63.

3. Azərbaycan və ingilis dillərində inversiya və mətn əlaqələri // –Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri, – 2019. №10, – s.197-202.

4. Problem of inversion and actual (semantic) division // – Россия: Балтийский гуманитарный журнал. –2020, Т. 9, № 1. – с.341-344.

5. İnversiya və mürəkkəb sintaktik bütöv (MSB) // – Naxçıvan: Azərbaycan milli elmlər akademiyası Naxçıvan bölməsi. İncəsənət dil və ədəbiyyat institutu.–2020, № 2. –s.77-84.

6. İnversiya mətni formalaşdıran vasitələrdən biri kimi // – Bakı: Bakı Dövlət Universiteti. Dil və ədəbiyyat. –2021, № 1. – s.289-293.

7. Mətnin struktur-semantik yarusunda söz sırası inversiyanın üslubi xarakteri // –Bakı: Bakı Qızlar Universiteti. Elmi əsərlər.– 2021, № 3. –s.92-98.

8. İngilis dili dərslərində “Mətn və inversiya” mövzusunun öyrədilməsində linqvokulturoloji təsirlərin rolu // Azərbaycan Dillər Universiteti. “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi-pratik konfransının tezisləri, - Bakı: – 6- 7 dekabr, – 2018-ci il, – s.130-131.

9. Mətnin formalaşmasında inversiya hadisəsinin rolu // Azərbaycan Universiteti. Gənc Tədqiqatçıların II Respublika Elmi-Praktik Konfransının materialları, - Bakı: –15 mart, - 2019-cu il, - s.132-133.

10. İnversiyanın funksiyaları // Elmi iş. Beynəlxalq elmi jurnal. VII Beynəlxalq Elmi Araşdırmalar konfransının materialları, – Bakı: - 11 fevral, –2022-ci il, – s.65-67.

11. Сложные варианты инверсий (Complex options of inversions) // Материалы V международной научно-практической конференции (филология, педагогика и межкультурная коммуникация). – Москва: – 2022. – с.111-15.

12. Mətnin struktur-semantik aspektləri //–Bakı: Elmi iş. Beynəlxalq elmi jurnal, –2024. – s.43-48.

13. Mətnin üslubiyyatı // Türkoloji Qurultayın 100 illiyinə həsr olunmuş “Türkoloji Qurultay -100” mövzusunda Beynəlxalq konfransın materialları, - Bakı: - mart, - 2026, - s. 72-74.

14. İnversiya dil-nitq hadisəsi kimi // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri, – 2026, №3, – s.25-32.

Dissertasiyanın müdafiəsi 14 Aprel 2026-cı il tarixində saat 13:00-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1143, Azərbaycan Respublikası, Bakı ş., H.Cavid pr., 31, V mərtəbə

Dissertasiya ilə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA İ. Nəsimi adına dilçilik institutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 12 Mart 2026-cı il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanmışdır: 02.03.2026

Kağızın formatı: 60x84 ¹/₁₆

Həcmi: 43 348

Tirajı: 100